

Prof. dr NADA ŠIŠUL, Ekonomski fakultet, Rijeka

RICARDO, MARKS, LENJIN I KONCEPCIJA PROIZVODNIH SEKTORA U TEHNOLOŠKOJ TEORIJI PRIVREDNOG RASTA

(Pristup analizi tehničkog napretka kao činioca privrednog razvoja i njegove analitičke mogućnosti)

Intenzitet i širina industrijalizacije koja se vremenom razvila u dominantni svjetski proces promjenila je ne samo tehnološku i socijalnu strukturu ekonomskog procesa već je transformacijom društvenih sistema otvorila nove perspektive. Ovo je dalo istraživačima realnu podlogu za objašnjavanje procesa privrednog razvoja, kao i ukazivanje na faktore koji koče, odnosno omogućavaju taj razvoj. Njihov interes i naučni zadatak koji je do 30-tih godina ovog vijeka bio određen sa ciljem da se objasni zakonitost ekonomskih tokova u doba zreljenja kapitalističkog načina proizvodnje, dobiva kasnije nova obilježja. Istaknuta uloga svjesne društvene regulacije ekonomskih procesa bez obzira na razlike u društvenim sistemima, praktične potrebe izrade programa privrednog razvoja i vođenja politike u tom cilju snažno su podstakli interes za odgovarajućom teorijskom obradom, za obilježavanjem osnovnih, dinamičnih činilaca privrednog razvoja.

Analiza promjena u ekonomskoj strukturi neminovno vodi utvrđivanju osnovnih faktora koji prouzrokuju taj proces ili su njegovi glavni pokretači. Gledano na dugi rok, ovo mjesto pripada tehničkom napretku, koji obuhvaća, pored poboljšanja znanja i vještine u upotrebi sredstava za proizvodnju (sredstava rada i predmeta rada) također i uvođenje novih metoda proizvodnje od kojih zavisi porast proizvodnosti rada i koje utječu na taj porast.¹

Uprkos revolucionarnim učincima koje je tehnički napredak imao u transformaciji privrede i društva, on je u stvaranju opće teorije ekonomskog razvoja kao osnovni objektivni činilac obuhva-

---

¹ Prema A. Dragičević: Leksikon političke ekonomije, Informator 1965, str. 394.

ćen samo u Marksovoj teoriji i tehnološkim teorijama privrednog rasta. S obzirom na izvore Marksove ekonomske teorije u klasičnoj školi političke ekonomije, potrebno je imati u vidu i Rikardova razmatranja o problemima tehničkog napretka kao i Lenjinov doprinos u produbljivanju Marksove koncepcije i pristupa toj problematici. U ovom radu nastoje se istaknuti odlike svih tih pristupa analizi tehničkog napretka kao činioca privrednog razvoja i obilježiti njihove analitičke mogućnosti.

*

Rikardov pristup uticaju tehničkog činioca možemo pratiti prema trećem izdanju njegovog najznačajnijeg djela »Načela političke ekonomije«. U tom izdanju Rikardo već u predgovoru posebno upućuje čitaoca na uvrštavanje novog poglavlja o strojevima i djelovanju njihovog usavršavanja na probitke pojedinih klasa u državi. Njegova namjera je da korigira svoja ranija mišljenja »da je od općeg dobra primjena strojeva u bilo kojoj grani proizvodnje, koja bi prišteđivala rad i bila praćena samo onim dijelom nepogodnosti, koja u većini slučajeva prati prijelaz kapitala i rada iz jedne upotrebe u drugu«. ²

Upotrebu strojeva ispituje sa više gledišta: kako se smanjivanje količine rada odražava na vrijednost, na bruto-proizvod, na sposobnost održavanja stanovništva i zapošljavanje, na cijene predmeta za potrošnju koja se realizira iz najamnine, na trajnost interesa kapitala za poticanje upotrebe strojeva, odnosno način trošenja dohotka kapitaliste, na odnos produktivnosti rada u proizvodnji hrane među zemljama i u tom sklopu interes kapitala za upotrebu strojeva, na upotrebu usavršenijih strojeva i smanjenje proizvodnih troškova robe u odnosu na cijene na vanjskim tržištima. Ispitivanjem ovih mnogobrojnih odnosa utvrđuje različite posljedice zamjene ljudskog rada strojem. U zakonu opadajućeg prinosa u poljoprivredi, koji prema Rikardu predstavlja prirodnu granicu razvoja proizvodnih snaga u kapitalizmu, odražava se negativan stav prema uticaju tehničkog činioca. I to u smislu da poboljšanje tehnike obrađivanja nema uticaja na povećavanje opće plodnosti zemlje. Međutim, s razvojem tehnike i usavršavanjima u industrijskoj proizvodnji povećava se proizvodnost rada. Uspoređujući posljedice različitih prinosa primjenom tehnike mišljenja je da bi zbog radničke potrošnje industrijske robe najamnina morala pasti a profit se povećati. Međutim, profit ipak pada. Jedini i isključivi razlog za ovo Rikardo vidi u porastu cijena hrane zbog opadajuće proizvodnosti rada u poljoprivredi. Budući da profit, prema tome, ne pada zbog akumulacije kapitala već zbog vanjskih prirodnih elemenata (plodnost zemlje), sistem proizvodnje koji u sebi nosi neograničene mogućnosti raz-

² D. Ricardo: »Načela političke ekonomije«, »Kultura«, Zagreb 1953. Obavijest o trećem izdanju str. 5 i poglavlje XXXI, str. 226.

voja ograničen je upravo tim elementima, odnosno tehnički napredak i porast kapitala ne mogu prevladati zakon opadajućih prinosa. Njegov zaključak da »strojevi i rad stalno konkuriraju, pa se prvo spomenuti često ne mogu upotrebljavati, dok rad ne poskupi... Potražnja za radom i dalje će se povećavati s povećavanjem kapitala, no ipak ne razmjerno sa njegovim povećanjem, omjer će nužno biti sve manji«³. Pokazuje da je pomoću analize upotrebe strojeva uočio da u koristi koja nastaje zamjenjivanjem ljudskog rada strojem, smanjenjem količine živog rada i općom jeftinoćom robe ne sudjeluje radnička klasa jednako kao i druge klase.⁴

Rikardo je kao ekonomista industrijske revolucije uočio složenost ekonomskog sadržaja pojava koje su povezane uz proces modifikacije sredstava rada, ukazao na uska grla kapitalističkog sistema proizvodnje u kojima se ne može automatski radnicima pružiti puna zaposlenost, i pojave u kojima izrasta korijen suprotnosti klasnih interesa. Ovdje treba istaknuti prvenstveno mnogobrojnost odnosa koje Rikardo ispituje u vezi sa upotrebom strojeva. Naravno, imajući u vidu širinu i intenzitet procesa industrijalizacije njegova doba, kad je mašinska proizvodnja uzela maha i proširila poduzeće uništavajući obrtničku proizvodnju a kapital postao samostalna snaga prema radnicima. Usredotočen na kapitalističku proizvodnju i raspodjelu proizvoda rada među tri klase (vlasnici zemlje, vlasnici kapitala i radnici) Rikardo traži logiku unutarne povezanosti takve proizvodnje, uvjete koji su nužni za njeno puno djelovanje. U tom nastojanju je i njegov pristup analizi upotrebe strojeva sazdan na tkivu ekonomije društva, na povezanosti i međuzavisnosti kapitalističkih proizvodnih odnosa. Na taj način je u sistemu kapitalističke proizvodnje analizom o strojevima Rikardo ukazao na neharmonične elemente u toku razvoja. Iako iz toga nije izvlačio revolucionarne zaključke o sukobu klasnih interesa jer te suprotnosti ne postavlja na povijesnu osnovu, Rikardo je otkrio ekonomskoj nauci složenost društveno-ekonomskog sadržaja pojava povezanih uz proces modifikacije sredstava rada i ukazao na njihov »kapitalistički biljeg«.

*

Marksov pristup analizi tehničkog napretka polazi od njegovih posebnih pogleda na društvo, iz osnove određenih filozofskih shvaćanja, analize ekonomije društva i njenih unutrašnjih odnosa u proizvodnji. Zbog toga ga Marks kao pojavu analizira u svoj njegovoj složenosti sa različitih gledišta: ekonomsko, sociološko, filozofsko. Ovdje ćemo se zadržati samo na obradi ekonomske strane pojave.

Polazeći od spoznaje da je ekonomski razvoj osnovica društvenog razvoja, Marks u načinu proizvodnje kao dijalektičkom jedinstvu pro-

³ Ibid, str. 166.

⁴ Ibid, str. 227.

izvodnih snaga i proizvodnih odnosa sagledava okosnicu promjena u društvu. U tome je razvoj društva determiniran stupnjem razvoja materijalnih proizvodnih snaga a među njenim elementima Marks sredstvima za rad daje primat. Njegov je slijed misli: »Istu važnost koju za upoznavanje iščezlih životinjskih vrsta ima građa fosilnih kostura, imaju ostaci sredstava za rad za rasuđivanje o iščezlim društveno-ekonomskim formacijama. Ekonomske epohe ne razlikuju se po onome što se pravi, nego po tome kako se pravi, kojim sredstvima za rad. Sredstva za rad ne samo da su mjerilo za stupnjeve razvitka čovjekove radne snage, već nam otkrivaju i društvene odnose u kojima se radi.«⁵

Tako Marks revolucioniranje načina proizvodnje u izvjesnom smislu povezuje za modifikaciju sredstava rada, a čitav taj razvoj promatra kao postupne promjene društveno-ekonomskih formacija. Iz ovakvih postavki proizlazi da se u načinu proizvodnje pojedinog društva nalaze elementi koji u određenim uvjetima koče i suprotstavljaju se razvoju proizvodnih snaga, odnosno da pojedini načini proizvodnje ne daju i oblike apsolutnog razvoja proizvodnih snaga.

Marksov je interes dominantno okrenut analizi kapitalističkog načina proizvodnje u kojem je upravo industrijska primjena tehničkih otkrića revolucionirala organizaciju proizvodnje i radikalno promijenila cjelokupnu društvenu strukturu.⁶ To mu je omogućilo da svojom analitičkom snagom tehnički napredak sagleda u osnovnim zakonitostima razvoja materijalne baze društva, rastvaranju društvene podjele rada i stalnom novom grupiranju proizvodne strukture, mehanizmu tržišta i konkurencije kao regulatoru tog cjelokupnog kretanja ali u njegovim društvenim okvirima, u suprotstavljanju klasnim interesima. Odnosno da ispituje kako tehnički napredak utiče na kretanje akumulacije, organski sastav kapitala, proizvodnost rada te koncentraciju i centralizaciju kapitala.⁷

⁵ K. Marks: „Kapital“, I tom, „Kultura“, 1947. str. 136.

⁶ „Revolucioniranje načina proizvodnje polazi u manufakturi od radne snage, u krupnoj industriji od sredstava za rad. Krupna industrija bila je dakle prinuđena postati gospodar nad samim strojem i da strojeve pravi pomoću strojeva. Tek na ovaj način je na sebe stavila adekvatnu tehničku podlogu i stala na svoje noge“ („Kapital“, I tom, str. 315—319).

⁷ „Dakle se s akumulacijom kapitala razvija specifično kapitalistički način proizvodnje, a sa specifično kapitalističkim načinom proizvodnje akumulacija kapitala. Ova dva ekonomska činioca stvaraju prema složenom odnosu poticaje koji jedan drugom daju promjenu u tehničkom sastavu kapitala, uslijed čega promjenljivi sastavni dio biva sve manji i manji u poređenju s postojećim.“ („Kapital“, I tom, str. 554.)

„Masa sredstava za proizvodnju s kojim on funkcionira, uvećava se proizvodnošću njegova rada. Tu ova sredstva za proizvodnju igraju dvostruku ulogu. Uvećanje jednih jest posljedica, uvećanje drugih jest uslov za uvećanje proizvodnosti rada. Na pr. uz manufakturnu podjelu rada i primjenu mašinerije prerađuje se za isto vrijeme više sirovina. U proces rada ulazi dakle veća masa sirovina i pomoćnih materijala. To je posljedica povećanja proizvodnosti rada. S druge strane, masa primijenjenih strojeva, tegleće marve, mineralnog gnojiva, cijevi za odvodnjavanje itd., jest uslov za uvećanje proiz-

Ukazujući na zakonitost koja postoji mijenjanjem odnosa pojedinih varijabla izazvanih tehničkim napretkom Marks formulira tri zakona proizvodnje: zakon porasta organskog sastava kapitala, zakon stalnog porasta društvene proizvodnosti rada i zakon koncentracije i centralizacije kapitala. Pomoću njih utvrđuje također i jedinstveni pokazatelj za razvoj proizvodnih snaga, kao što je organski sastav kapitala. Zatim u povećanju društvene proizvodnosti smisao tehničkog napretka koji leži u stalnom oslobađanju čovjeka od zavisnosti prirode a objektivne rezultate tog procesa sagledava u određenim stupnjevima centralizacije.

No opća tendencija mjenjanja strukture proizvodnog procesa povezana uz tehnički napredak, uz promjenu odnosa između živog i opredmećenog rada u kojem radnik pokreće sve veću masu sredstava za proizvodnju, prožeta kapital-odnosom, isključuje iz primjene sve one tehničke inovacije koje za kapitalistu nisu korisne. Tehnički napredak se ovdje javlja kao sredstvo za dobivanje profita i na točki sukoba sa tim ciljem nastaje ograničenje primjene industrijske tehnologije. »Prema tome zakon uvećane proizvodne snage rada ne vrijedi za kapital bezuvjetno. Za kapital se ta proizvodna snaga uvećava ne kada se uopšte štedi na živom radu, nego kada se na plaćenom dijelu živog rada uštedi više nego što se dodaje minulom radu.«⁸

Imajući u vidu da industrijska tehnologija sa svojim brzim promjenama postaje samostalan faktor koji zamjenjivanjem živog rada tehničkim sredstvima ne oslobađa samo jedan dio radnika već stalnim rastvaranjem podjele rada stvara i dodatnu ponudu rada, da u konstelaciji snaga kapitalističkog načina proizvodnje tehnički napredak stalno i potiče na investicije, na obaranje troškova proizvodnje, njegova je primjena uvjetovana profitom, privredni tokovi poprimaju svoje posebne karakteristike. Niz kombinacija koje nastupaju na relaciji tehničkih uvjeta i motivacija profitom čas ubrzavaju, zatim uravnotežuju, usporavaju ili pak krupno remete cjelokupni proizvodni proces i čine njegove tokove cikličnim. Posljedice čitavog tog procesa i liniju njegovih kretanja Marks formulira u općem zakonu akumulacije, zakonu relativnog osiromašenja radničke klase u kapitalizmu, zakonu prosječnog profita i zakonu tendencijskog pada profitne stope.

U sklopu Marksove analize, dakle, tehnički napredak sam po sebi ne dolazi u suprotnost sa općim društvenim ciljevima; napro-

---

vodnosti rada. Isto tako i masa onih sredstava za proizvodnju koja je koncentrirana u zgradama, gorostasnim pećima, transportnim sredstvima itd. Ali bilo uslov ili posljedica, uvećanje opsega sredstava za proizvodnju, naspram radne snage koja im je pripojena, izražava porast proizvodnosti rada. Uvećanje ove posljednje ispoljava se dakle u opadanju mase rada u odnosu prema masi sredstava za proizvodnju koja sredstva ta masa rada pokreće, ili u opadanju veličine subjektivnog faktora procesa rada u poređenju s njegovim objektivnim činionicima“ („Kapital“, I tom, str. 551).

⁸ K. Marks: „Kapital“, III tom, str. 226.

tiv, on otvara društvu ogromne mogućnosti razvoja. Ograničavajuće elemente proizvodi društveni sistem u kojem se tehnički napredak primjenjuje, odnosno subjektivna svrha kapitalističke proizvodnje — akumulacija kapitala. Kao stalan osnovni dinamični i »samostalan« činilac u općem društvenom razvoju on uvijek pripada i određenom društvenom tkivu, određenom načinu proizvodnje i postaje u razvoju zavisian od odnosa proizvodnje isto kao što odnosi proizvodnje zavise od proizvodnih snaga. Mogućnost i efekat zamaha što ga daje tehnički napredak kao činilac privrednog razvoja na taj je način u Marksovom pristupu povezan uz povijesne perspektive društva.

Iako Marks nije ovaj dinamični pristup analizi tehničkog napretka primjenio u ispitivanju nužnih odnosa u strukturi procesa proizvodnje⁹ na njegovim je postavkama Lenjin produbio ove spoznaje. Primjenu tehničkog progressa, kao što je poznato, Lenjin ispituje na osnovu Marksove analize proširene reprodukcije koja ukazuje na zakonitost nesklada između porasta proizvodnje i ograničenog okvira potrošnje u kapitalizmu. Uključujući promjene organskog sastava na sav društveni kapital iz Lenjinovog dinamičnog modela društvene reprodukcije¹⁰ još se više ističe razlika između brzine porasta proizvodnje sredstava za proizvodnju i proizvodnje sredstava za potrošnju, u čemu se porast tržišta razvija prvenstveno zbog porasta potražnje sredstava za proizvodnju. I objašnjava: »Da se razvitak proizvodnje (a, prema tome, i unutrašnjeg tržišta) vrši poglavito na račun sredstava za proizvodnju, izgleda paradoksalno i nesumnjivo sadrži u sebi protivurječnost. To je »prava« proizvodnja za proizvodnju, proširenje proizvodnje bez odgovarajućeg proširenja potrošnje. Ali to nije protivurječnost neke doktrine, već protivurječnost stvarnog života, to je baš takva protivurječnost kakva odgovara samoj prirodi kapitalizma i ostalim protivurječnostima tog sistema društvene proizvodnje. Baš ovo proširenje proizvodnje bez analognog proširenja potrošnje odgovara i historijskoj misiji kapitalizma i njegovoj specifičnoj društvenoj strukturi, njegova misija sastoji se u razvijanju proizvodnih snaga društva, njegova struktura isključuje iskorišćavanje tih tehničkih tekovina za mase stanovništva.«¹¹

*

Sagledavanjem tehnološkog napretka u produktivnosti rada i u zakonu opadajućih, odnosno rastućih prinosa nastaje koncepcija

⁹ Marks u svojoj teoriji reprodukcije ispituje strukturu procesa proizvodnje u niz razdoblja ali sa istim organskim sastavom kapitala. Vidi „Kapital“, tom II, str. 440—471.

¹⁰ Dopuna i proširenje Marksove sheme reprodukcije vidi u Lenjinovom djelu: „Povodom takozvanog pitanja o tržištima“, Zbornik radova, Društvena reprodukcija i privredni ciklusi, Beograd 1957, str. 75—127.

¹¹ Lenjin: Razvitak kapitalizma u Rusiji, dodatak II knjizi „Kapitala“, „Kultura“, 1947. str. 525.

proizvodnih sektora poznata po diferenciranju djelatnosti u tri sektora.¹² Primarni sektor u kojem je produktivnost rada ograničena zakonom opadajućih prinosa (poljoprivreda i ekstraktivna industrija), sekundarni sektor gdje je tehnički napredak praćen rastućim prinosisima (prerađivačka industrija) i tercijarni sektor u kojem, prema Klarku djeluje zakon opadajućih i rastućih prinosa (proizvodnja, usluga). Tehnički činilac kao glavni pokretač privrednog razvoja prouzrokuje pomicanje rada i kapitala s tim da mijenjanje tempa produktivnosti rada istovremeno prati porast realnog dohotka po stanovniku, promjena strukture potrošnje i zaposlenosti pa se od stadija nižeg razvoja privrede u kojem prevladuje primarni sektor, privredni tokovi kreću prema višim stadijima razvoja sa dominacijom sekundarnog, odnosno tercijarnog sektora proizvodnje. Ovaj proces Klark ispituje koristeći se komparativnom statističkom metodom u kojem mu je osnova kretanje realni narodni dohodak po stanovniku.

Kad u privredi dominira primarni sektor proizvodnje, karakteristične su niže stope rasta, visok udio zaposlenosti ali sa niskim nivoom dohotka, uz preovlađivanje potrošnje prehrambenim proizvodima. U privredi sa dominacijom sekundarnog sektora rast je najbrži. Industrijska proizvodnja pod djelovanjem zakona rastućih prinosa stvara sve veću potražnju za radnom snagom, porast dohotka uvjetuje promjenu strukture potražnje u korist industrijskih proizvoda. Ali upravo primjena tehnike i povećanje produktivnosti rada, porast dohotka nakon određenog vremena prouzrokuju porast tercijarnog sektora. U strukturi potrošnje sve više raste udio usluga, što stvara sve veću zaposlenost u tercijarnim djelatnostima, uz opadanje učešća radne snage u poljoprivredi i industriji.¹³

Sve veći udio zaposlenih u tercijarnom sektoru, kao i niz različitih uslužnih djelatnosti koje je moguće razvijati uz krupno ali i uz sitno poduzetništvo, dale su Klarku argumentaciju za stvaranje koncepcije o uklanjanju klasnih suprotnosti na osnovi širenja »radnog vlasništva«. Smatra se da je Klark ovim otkrio nove vidokruge jednog »trećeg rješenja i time obilježio ponovo vlasništvo rada individualno i slobodno. Tako se u visokorazvijenim zemljama otklanjaju razlike između klase radnika i vlasnika profita — daljnja

---

¹² Među najpoznatije teoretičare ove koncepcije ubrajaju se A. G. B. Fišer, K. Klark i Ž. Furastje.

Dok K. Klark iscrpnije istražuje proces razvoja pojedinih djelatnosti pomoću analize strukture narodnog dohotka, terminološka aktualizacija trosektorske podjele, prema mišljenju teoretičara M. Lanželea, pripada A. G. B. Fišeru. Vidi „La revolution tertiaire“, Genin, Paris 1966, str. 44—46.

¹³ Prema analizi C. Klarka u djelu: *The Conditions of Economic Progress*, Mac Millan i Co, Ltd. 1957.

klasna podjela, naime, ne sadrži ni proletere, ni kapitaliste već nove tvorce slobodnih zvanja.«¹⁴

Tehnički napredak kao okosnica privrednog i društvenog razvitka našlo je velike perspektive u koncepciji Ž. Furastjea. Naziva je »velikom nadom XX stoljeća« koja mijenja osnovu ljudskih aktivnosti time što ih vodi prema tercijarnoj civilizaciji (»civilisation du tertiaire«), gdje će čovek prestati biti zarobljen od mašine, što znači rađanje jedne nove civilizacije u toj industrijskoj revoluciji. Tekovinama tehnike gospodarit će milioni ljudi¹⁵. Takvi tokovi zbivanja određuju sadržaj tzv. prelaznog perioda (»periode transitoire«) kao vremena u kojem živimo, a koje je odlučujuće za neizbježne izmjene prijašnjih sadržaja ekonomskog života i nastajanja novih tokova u budućnosti. Poremećenja u tom periodu izazvana su tehničkim napretkom što se odražava brojem zaposlenih u određenim djelatnostima, zatim razvojem prinosa rada i dugoročnim kretanjima cijena. Naime, tehnički napredak neprekidno obara cijene proizvoda primarnog i sekundarnog sektora (sektora jakog tehničkog napretka) u odnosu na cijene proizvoda tercijarnog sektora (sa slabim tehničkim napretkom) i tako tehnički napredak uništava kapitalistu.¹⁶

Pristup tehničkom napretku u koncepciji proizvodnih sektora analitički je jednostran. Praćenje privrede i njenog razvoja putem tehnološke povezanosti među sektorima raznih djelatnosti koristeći korelat visine dohotka i njegove strukture a bez povezanosti i međuzavisnosti sa proizvodnim odnosima izolira tehnički činilac iz društvene sredine. Poznato je da komparativna statistička metoda, kojom se nivo životnog standarda svodi na neku zajedničku mone- tu — dolar, unatoč određenim ekstrapolacijama ne može biti dostatna za opću generalizaciju ekonomskog progressa. Naime, statistička korespondentnost nije bezuvjetni dokaz da je neka hipoteza istinita, tako da nam ne može ovakva kvantitativna osnova poslužiti za konačna dokazivanja i uopćavanja o djelovanju ekonomskog zakona. Razvoj konkretnih privreda pokazuje da i u slabije razvijenim

¹⁴ Ovu ocjenu doprinosa Klarka dao je Perroux u djelu „La croissance économique selon Colin Clark“, Banque, januar 1949., str. 5. uzimajući u promatranje Klarkove koncepcije u pogledu vlasničkih odnosa koje prouzrokuje proces koncentracije i centralizacije u monopolskom stadiju kapitalizma i koji ujedno predstavlja sve viši stupanj podruštvovljenja proizvodnje i rada ali što, s druge strane, u uvjetima kapitalističkih proizvodnih odnosa dovodi do sve većeg stupnja otuđenja rada. Također vidi C. Clark: Property and economic progress, Catholic Social Guild Oxford, the Tablet 6. i 13. januar 1945.

¹⁵ Autor daje ocjenu utjecaja tehničkog napretka ne samo na ekonomski život već i na ostale društvene tokove. Smatra da naučni i tehnički napredak ne znači nužno i humanistički progres već da tehnički napredak može značiti i određenu stagnaciju za razvoj humanizma. Vidi F. Fourastié: Le Grand espoir — Conclusion générale, str. 215—242. Također vidi od istog autora Machinisme et bien-être, PUF, Paris 1951., str. 242. Na sličan način promatra tokove promjena ljudskih aktivnosti i Micheel Praderie u djelu: „Ni ouvriers, ni paysants, les tertiaires“, izdanje Le Seuil, Paris 1968.

¹⁶ Vidi J. Fourastié: Le Grand Espoir..., str. XXV i Chapitre III, La periode transitoire, str. 80—86.

zemljama mogu tercijarne djelatnosti biti od značenja za cjelokupni ekonomski progres dotične zemlje, kao i da određena korelacija između ekonomskog progressa i raspodjele aktivnog stanovništva po sektorima može biti više slučajna nego stvarni odraz zakonitosti razvoja proizvodnih snaga koje uzimajući ih jedinstveno ipak mogu izražavati različiti efekt za razvoj pojedinih zemalja.

Analitička i statistička osnova Klarkove teorije ne uvažava činjenicu da postojeći proizvodi uslužnog sektora ne moraju značiti obilje (raskoš) koje je uvjetovano elastičnošću zbog relativno visokog dohotka, jer se neki proizvodi primarnog i sekundarnog sektora mogu nalaziti na skali robe koja označuje obilje (luksuz). Isto tako, postoje vrlo velike mogućnosti u nekim djelatnostima sektora zamjene rada kapitalom u toku ekonomskog napretka a nesigurno je i elastičnost potražnje uvjetovanu visinom dohotka primjeniti na cjelokupnu privredu agregiranjem na tri sektora i pomoću toga postavljati jedinstvena predviđanja o ekonomskom rastu uvjetovanom promjenama u sektorskoj potražnji pomoću nekih srednjih vrijednosti.¹⁷

Osim toga, agregiranje djelatnosti po kojem sve uslužne djelatnosti ulaze u tercijarni sektor ne respektira ni ekonomske, a ni povijesne razlike u značaju i važnosti pojedinih djelatnosti, na primjer u zdravstvu, kulturi, javnim uslugama — usluge državnih organa i sl. u pojedinim društvenim sistemima. Sadržaj tercijarnog sektora vrlo je heterogen a u današnjim uvjetima, kad su ekonomski i uopšte društveni procesi u velikoj mjeri pod utjecajem regulacije društva u ostvarenju unaprijed postavljenih ciljeva, društveni medij u kojem se proces razvija ima aktivan karakter. Zbog toga ovakav pristup ne može biti punovrijedan za dokazivanje o zakonitom razvoju privrede, o generalizaciji ekonomskog povijesnog razvoja i čak ići u projekcije »civilizacije tercijara« u kojem nekim automatizmom izumire kapitalizam i klasne razlike.

Međutim, pristup privrednom razvoju sa podjelom na proizvodne sektore primjenjujući tehnološki činilac kao njegov glavni pokretač nesumnjivo nam pruža jednu novu metodološku mogućnost u promatranju dijelova cjelokupne društvene aktivnosti putem funkcionalne povezanosti visine dohotka sa proizvodnošću rada, strukture potrošnje i zaposlenosti. To znači izvjesno obogaćivanje ekonomskog izraza u smislu novog načina korištenja empirijskih podataka u obilježavanju privrednog razvoja. Ova podjela može biti i osnova za istraživanje specifičnosti proizvodnih odnosa koji se uspostavljaju između tih djelatnosti pod utjecajem novog sadržaja proizvodnih snaga (oblici udruživanja kapitala, non-profit sektora, oblici državnog vlasništva).

¹⁷ Vidi P. T. Bauer, B. S. Yamey: *Economic Progress and Occupational Distribution*, *Economic Journal* LXI, No 224 — December 1951., str. 748—754.

*

Komparativni osvrt na pristupe analizi tehničkog napretka u ostvarivanju opće teorije ekonomskog razvoja pomaže nam da odgovorimo na pitanje o analitičkim mogućnostima koje nam pojedini pristupi pružaju.

U povijesti ekonomske misli Rikardov pristup tehničkom napretku upotpunjavanje je pokušaja kompleksnog obuhvaćanja prirode kapitalističkog načina proizvodnje da bi izvukao ono što predstavlja činioce dimenzije privrednog života. Osjećajući i uočavajući u svoje doba kapitalistički način proizvodnje kao najprogresivniji, najkorisniji za postignuće bogatstva i proizvodnje uopće, Rikardo istražuje one elemente koji su prijeko potrebni za povećanje proizvodnosti rada. U tom sklopu on ne uzima u obzir mogućnosti koje promjena tehnike i napredovanja nauke može imati u povećanju prinosa poljoprivredne proizvodnje. Tu mogućnost daje samo industriji. Budući da u analizi tih učinaka ispituje posljedice u raspodjeli i odnosima među dohocima pojedinih klasa, u traženju eventualnih suprotnosti koje proizlazi iz ekonomske strukture a mogu ugroziti cjelinu kapitalističkog načina proizvodnje Rikardo nam među ostalima i sa svojom analizom o upotrebi strojeva otkriva korijene razlika u klasnim interesima. Bez obzira na činjenicu što zakon opadajućeg prinosa nema ono apsolutno značenje koje mu je pridavao Rikardo, industrijalizacija je sa promjenama u sredstvima rada i uopće u tehnici proizvodnje sve više aktualizirala svu problematiku koju je uočio Rikardo. Uvođenjem tehničkog elementa u središte zbivanja proizvodnih odnosa i njegovim vezivanjem za granice razvoja samog načina proizvodnje Rikardo, iako okrenut vanjskom, prirodnom činiocu (plodnost zemlje) koji određuje granice razvoja, stvorio je prag za kritičke pristupe, za Marksovu koncepciju okrenutu istraživanjima elemenata i strukture unutarnjih okvira društva u kojima se ekonomski proces razvija.

Marksov pristup, zajedno sa Lenjinovim doprinosom u daljem razvijanju koncepcije tehničkog napretka u privrednom razvoju, građen je u osnovi na ideji promjene, tj. zakonitosti izmjene čitavog ekonomskog i socijalnog organizma u povijesnoj spirali razvoja društva. Centralno mjesto u tom zauzimaju, prema Marksu, proizvodne snage a analitički instrumenat pomoću kojeg se izražava taj razvoj on utvrđuje u organskom sastavu kapitala. Polazeći od postavke da je za društveni proces u kapitalizmu bitna akumulacija koja proizlazi iz eksploatacije ljudskog materijala Marks svoje analize kapitalističkog razvoja temelji na ispitivanju mogućnosti oplodnje kapitala na uvjetima te kapitalističke akumulacije. Sam tehnički napredak izražen u razvitku proizvodnih snaga rada stavlja u odnos s ograničenim ciljevima oplodivanja vrijednosti postojećeg kapitala.

To izaziva kontradikcije u samom sistemu kapitalističke proizvodnje. Revolucioniranje proizvodnih snaga i porast organskog sastava kapitala dovodi do pada profitne stope, tj. one snage koja pokreće čitav kapitalistički stroj. Marks sagledava ovaj proces kao tendenciju u dugoročnom kretanju u razdoblju nastajanja, razvoja i nestajanja jedne društveno-ekonomske formacije. Ovakvim sagledavanjem povijesnih dimenzija i perspektiva razvoja proizvodnih snaga i odnosa Marks je proširio pravce ekonomskog istraživanja i stvorio viziju ogromnog stroja kapitalističke budućnosti, ali i otkrio u njemu ograničenja i točke na kojima se zakonito ta snaga gubi. Međutim, u korištenju širokih mogućnosti koje nam pruža ovaj pristup valja imati u vidu niz promjena koje je u razvoju proizvodnih snaga uvjetovao sam tehnički napredak. Tako, heterogenost tehničkog napretka u ovom stoljeću različito utiče na odnos živog i opredmećenog rada u pojedinim industrijskim tehnologijama što otežava definiranje jedinstvenog pokazatelja ljudske proizvodne snage u organskom sastavu kapitala. Porast tog sastava ne može se tumačiti jednostrano, kao puka zamjena radnika strojevima, nemajući u vidu razne oblike razvoja proizvodnih snaga u kojima nove tehnologije stvaraju i određene potrebe za radnom snagom. Zatim, tu su i različiti vrijednosni efekti koje unosi promjena tehničke strukture. Porast varijabilnog kapitala ne izražava samo povećanje broja zaposlenih već ovdje treba uključiti i porast najamnina.

U kretanju konstantnog kapitala porast proizvodnosti rada pojeftinjenje i sredstva za proizvodnju; sav kapital koji se akumulira iz viška vrijednosti ne ulazi u podjelu profita već se u izmijenjenim uvjetima proizvodne organizacije suvremenog kapitalističkog društva koristi na razne načine koji omogućavaju održavanje osnovnih uvjeta za funkcioniranje kapital-odnosa (od povećavanja reproduktivne potrošnje do nasilnog uništavanja kapitala u ratovima). Svakako da te opće tendencije sadržane u suvremenom ekonomskom razvoju kapitalizma ne negiraju zakonitost porasta organskog sastava kapitala, ali bez sagledavanja ovih efekata organski sastav kapitala u ulozi pokazatelja razvoja koji bi trebao integrirati sve te oblike razvoja proizvodnih snaga i postupne transformacije proizvodnih odnosa u kapitalističkom sistemu proizvodnje gubi sposobnost analitičkog instrumenta.

Pristup tehnološkom činiocu koji nam pruža koncepcija proizvodnih sektora u analizi dimenzija i perspektiva privrednog razvoja sužuje pravce ekonomskog istraživanja na mehaničke i funkcionalne elemente. I dok u tim granicama može predstavljati novi kut očitavanja povezanosti pojedinih sektora ukupne društvene djelatnosti s obzirom na nove tehnologije u kojima se susrećemo ne samo sa kapitalom već i radno intenzivnim i neutralnim inovacijama, dakle sa inovacijama koje različito djeluju na kretanje živog plaćenog i opredmećenog rada, ona ne može pretendirati da svu složenost ekonomske i društvene promjene objašnjava, generalizira kroz sta-

dije ekonomskog razvoja a bez poniranja u bit transformacije proizvodnih odnosa. Štaviše, tehničkom napretku treba dati apsolutni oblik društvenog napretka i mehanički ga povezivati sa tendencijom pada profitne stope (Furastje), ili pak u koncentriranju živog rada u tercijarnom sektoru vidjeti automatski i oslobođenje od najamnih oblika rada putem tzv. radnog vlasništva (Klark). Budući da jezgro ekonomskog razvoja — povećanje proizvodnosti rada i porast proizvodnje — nije samo kvantitativni dodatak u ekonomskom procesu, tehnički napredak, iako bitan i samostalan činilac privrednog razvoja, samo je relativno nezavisan u svome djelovanju ali ne i izoliran od društvenih uvjeta (organizacionih, institucionalnih, kulturnih) u kojima se čitav proces reproduciranja materijalne osnove zbiva. U tom nam smislu Marksov pristup, koji tehnički napredak kao bitni elemenat proizvodnih snaga stavlja u sklop ekonomskih i društvenih veza i odnosa te na taj način sagledava zakonitost njegove primjene i funkcioniranja, ostaje i u suvremenim uvjetima relevantan.

Prof. Dr. NADA ŠIŠUL, Faculty of Economics, Rijeka

RICARDO, MARX, LENIN AND THE CONCEPT OF THE PRODUCTION
SECTORS IN THE TECHNOLOGICAL THEORY OF
ECONOMIC GROWTH

(The approach to the analysis of the technological development as a factor of the economic growth and its analytic possibilities)

Summary

In the long run the technological development is the basic dynamic factor of the economic growth. Besides improvement of the knowledge and skills in the use of the means of production (the means of labour and the objects of labour) it also comprises the introduction of the new methods of production on which it depends and which influence the growth of productivity of labour. This factor of the economic growth gains specific significance when the means of labour have the dominant place in revolutionizing the productive forces.

Ricardo as the economist of the Industrial Revolution approaches the use of machines from several aspects (the use of machines in respect of supply and demand of the manpower, in respect of uneven utility which some classes get from the general cheapness of the goods, and the different possibilities of technical improvements in respect of agricultural and industrial production). Although in the whole theoretical approach he connects the social productive forces with capitalistic mode of production, his analysis of machines introduces

the elements which make automatic trends in this mode of production impossible.

Marx's approach to the analysis of the technological development is distinguished by its comprehensiveness. Since it is complex he analyses it from different viewpoints: economic, sociological and philosophical. Centering his analytic ability on questioning the inner logic of changes in economic process he approaches the productive forces and the relations of production as dialectic unity of opposites. He connects revolutionizing the mode of production with modification of the means of production by the help of which he discovers not only the levels of development of manpower but also the social relations they work in. This approach enables him to create a full concept of the basic law of social development in the succession of socioeconomic systems. So he recognizes the magnitude and power of capitalistic mode of production but its historical limitations of development. Also technological development which forms the common basis of his laws of production (the law of the rise „organic composition of capital“, the rise of social productivity and the law of concentration and centralization of capital) in capitalistic social relations has „its limitations“ in restricted possibilities of the rise in the surplus value and long-term decrease in the profit rate. On these points, according to Marx, the vital power of capitalistic system is historically extinguished. But the technological development has the general significance irrespective of the character of the social system so that the new productive forces which require the creation of the new production organism become a prerequisite in forming higher forms of civilisation, towards communism.

On this basis Lenin continues to work on the application of the technical progress by means of Marx's analysis of extended reproduction. Lenin's dynamic model of the social reproduction shows that in the course of extended reproduction which develops on technical growth (the changes in the organic composition of capital) the extension of production is created but it is not followed by the corresponding extension in consumption. He connects it with the specific social structure in capitalism which by its nature in the development of productive forces excluded the automatic use of the technical acquisition for the mass population.

The technological theories of the economic growth (A. G. B. FISHER, C. CLARK, J. FOURASTIÉ) on variability of importance of productivity of labour for the structure of the national income (according to division into three sectors of production) build the general theory of the level of economic development. The process of the so included economic development is followed as a correlate by level of income and its structure but not related with the relations in the social medium. This approach in which the technological factor of the economic development is isolated from the society, from the social relations in production, cannot be adequate in proving the laws of the economic development, the generalization of the historic development and even project „tertiary civilisations“ in which by some automatism capitalism and class differences die out. But the approach to economic development with its division into sectors of production gives a new methodologic possibility in studying the sectors of social activities by way of functional relation of the level of income with the productivity of labour, structure of consumption and

employment. It means a certain enrichment of the economic expression by way of a new method in using empirical data in marking modern economic development.

In this sense the approach to the analysis of the technological development as a factor of economic development in Ricardo, Marx and Lenin who deal with the substance of the increase of productivity and production within general developing tendency of the society, depending on the ability of the social organism to absorb the technological development, remains relevant in the modern conditions as well.

Проф. Д-р НАДА ШИШУЛ, Экономический факультет, Риека

РИКАРДО, МАРКС, ЛЕНИН И КОНЦЕПЦИЯ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫХ СЕКТОРОВ В ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ ХОЗЯЙСТВЕННОГО РОСТА

(Подход к анализу технологического прогресса, являющемуся причиной хозяйственного роста и его аналитические возможности)

Резюме

Смотря далеко вперёд, технологический прогресс является основной динамичной частью развития хозяйства. Он объединяет в себе кроме улучшения знания и умения в употреблении средств производства (средств для труда и предметов труда) и внедрение новых методов производства от которых зависит и которые влияют на рост производительности труда. Особое значение этот фактор хозяйственного развития получает в процессе индустриализации, когда средства для труда занимают главное место в революционном изменении производительных сил.

Рикардо, как экономист примышленной революции по разному, подходит к анализу употребления станков (употребление станков в зависимости от создавания предложения и спроса, в зависимости от классовых разниц в общей полезности от удешевления товара, от различных возможностей технических достижений в сельско-хозяйственном и промышленном производстве). Хотя в своём теоретическом подходе развитие общественных производительных сил связывает с капиталистическим способом производства, анализом о станках он вносит элементы, которые нарушают автоматические ходы такого способа производства.

Подход Маркса к анализу технологического прогресса отличается всеобъёмностью. Как сложное явление, он его анализирует с различных точек зрения: экономической, социологической, философской. Устремляя свои аналитические силы к испытанию внутренней логики перемены экономического процесса, он подходит к производительным силам и производственным отношениям как к диалектическом единстве противуречий.

Прогресс способа производства он в определённом отношении связывает с модификацией средств труда, с помощью которых обнаруживает не только стадии развития человеческой рабочей силы, а и общественные отношения в которых происходит работа. Такой подход позволяет ему создать одну полную концепции основного закона общественного развития в последствии общественно экономических формаций. Другими словами, он величину и силу капиталистического способа производства видит в исторических границах развития. Так и технологический прогресс, который представляет общую основу для его законов производства (закону роста органического строения капитала, роста общественной производительности и закону концентрации и централизации капитала) по составу капитал общественного отношения имеет „свои рамки“ в ограниченных возможностях увеличения излишка стоимости и долгосрочному падению ставки прибыли. В этих точках, по Марксу, исторически гаснет жизненная сила капиталистической системы. Но, технологический прогресс имеет общее значение, несмотря на характер общественной системы и приобретённые производительные силы под влиянием нового производственного аппарата становятся условием для формирования высших видов цивилизации — коммунизма.

На этих принципах Ленин углубляет применение технического прогресса с помощью анализа Маркса расширенного воспроизводства. Динамичный образец общественного воспроизводства у Ленина показывает нам, что в расширенном воспроизводстве, которое развивается на основе технического прогресса (перемены в ограниченном строении капитала) появляется расширение производства, но без соответствующих расширений потребления. Это он связывает с специфичностью общественного сложения в капитализме, которое по своей природе исключает в развитии производительных сил и автоматическое пользование этих технических достижений жителями.

Технологические теории хозяйственного роста (А. Г. Б. Фишер, К. Кларк, Й. Форастие) на вариабильном значении продуктивности труда для структуры народного дохода (по разделению на три сектора производства) творят общую теорию стадий экономического развития. Процесс так охватываемого развития хозяйства сопровождают как корелат высота дохода и его структуры, но без соотношений и связи с медиум общества. Этот подход, в котором изолирован технологический фактор хозяйственного развития от общественной среды, от общественных отношений производства не может быть достаточным для доказательства закономерного развития хозяйства, для генерализации исторического развития, или даже говорить о проекциях „цивилизации терциера“ в котором каким-то автоматическим образом пропадает и капитализм и классовые различия. Между тем, подход к хозяйственному развитию с разделением на производственные секторы показывает нам одну новую возможность анализа частей совокупной общественной деятельности через функциональную связь между высотой дохода и производительностью труда, между структурой затраты и коли-

чеством робачих. Это в определённом смысле обогащает экономическое выражение в смысле нового образа использования эмпирических данных в определении современного развития хозяйства.

Таким образом подход в анализе технологического прогресса как фактора хозяйственного развития у Рикардо, Маркса и Ленина, которые ядро повышения продуктивности и производства определяют в рамках общего развития общества, в зависимости от способности социального организма принять в себя технологический прогресс, остаётся и в настоящих условиях жизни релевантным.